

## ОБРАЗНИЙ КОМПОНЕНТ КОНЦЕПТУ «РОЗУМ» (НА МАТЕРІАЛІ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВІДОК)

Дюська А. П. Образний компонент концепту «розум» (на матеріалі галицько-руських народних приповідок)

У статті розглянуто питання структури концепту, специфіку його образного компонента. Проаналізовано галицько-руські народні приповідки на позначення інтелектуальної діяльності людини, з'ясовано специфічні риси української етносвідомості в діахронічному аспекті. Досліджено паремійний матеріал, що репрезентує концепт «розум» на певному синхронічному відрізку.

*Ключові слова:* паремія, розум, концепт, образний компонент.

Дюська А. П. Образный компонент концепта «ум» (на материале галицко-русских народных поговорок)

В статье рассмотрены вопросы структуры концепта, специфика его образного компонента. Проанализированы галицко-русские народные поговорки для обозначения интеллектуальной деятельности человека, выяснены специфические черты украинского этносознания в диахроническом аспекте. Исследован паремийный материал, который представляет концепт «ум» на определенном синхронический отрезке.

*Ключевые слова:* паремия, ум, концепт, образный компонент.

Dyuskina A. P. The figurative component of the concept 'mind' (based on the Galician-Russian folk proverbs)

The article has considered the structure of the concept, the specifics of its figurative component. The Galician-Russian proverbs that describe intellectual activity of person have been analyzed; the specific features of Ukrainian ethnic consciousness in the diachronic aspect have been defined. Proverbs that represent the concept 'mind' at a certain synchronic interval have been researched in the article.

*Key words:* proverbs, mind, concept, figurative components.

Сучасні мовознавчі дослідження концептів характерні розгалуженою системою методів, що детермінується сукупністю ознак вербально об'єктивованого ментального утворення, домінувальними з яких виступають його зміст як лінгвокультурної одиниці та специфічна структура. Актуальності набувають наукові розвідки, спрямовані на вивчення різних компонентів та ознак вербалізованого смислу на паремійному матеріалі. У контексті когнітивних досліджень особливу увагу приділяють концептам на позначення внутрішнього світу людини, її емоційно-вольових якостей, морально-етичних норм та інтелектуальної діяльності.

У мовознавстві концепт «розум» було розглянуто в науковому висвітленні та наївному уявленні російського народу (О. Дзюба [4]), в

аспекті гендерної характеристики на матеріалі давньоруських текстів (О. Кондратьєва [11]), у дослідженні специфіки складових елементів і засобів їх репрезентації (Н. Сергєєва [15]).

Мета статті – виділити образний компонент у структурі концепту «розум» з урахуванням особливостей української етносвідомості.

Дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею розумового коду людини, має відносно впорядковану внутрішню структуру, що розглядається з різних наукових позицій. В аспекті провідної парадигми будову концепту описують за польовою моделлю, представленою ядром, базовим рівнем і периферією. Виділена специфічна структура пов'язана з поглядами Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі про те, що простих, неподільних концептів не існує у зв'язку з обов'язковою наявністю в них складових елементів, якими вони означаються [3, с. 21].

Проблема багаторівневості ментального утворення має неоднозначне вирішення в розвідках лінгвістичного спрямування. У структурі концепту С. Воркачов виділяє поняттєву (будова ознак та дефініцій), образну (когнітивні метафори) та значеннєву (етимологічні, асоціативні характеристики, які розкривають місце вербалізованого культурного смислу в лексико-граматичній системі мови) складові [2, с. 7]. За визначенням І. Карасика, концепт розуміють як багатовимірне ментальне утворення, що складається з образно-перцептивного (зорові, слухові, тактильні, смакові характеристики предметів, явищ, подій, відображених у пам'яті людини), поняттєвого (інформаційно-фактуального – мовна фіксація, пояснення, опис, порівняльні ознаки відповідно до певного ряду інших типізованих фрагментів дійсності) та ціннісного (оцінка та норми поведінки, важливість цього психічного утворення для індивідуума та колективу) компонентів [10, с. 29].

Більшість дослідників виділяють у структурі концепту образ, інформаційно-підприємне ядро та певні додаткові ознаки, що свідчить про принципову схожість у розумінні будови «оперативної змістової одиниці пам'яті, ментального лексикона» [12] в різних наукових школах. У лінгвістичних працях, присвячених теоретичним та практичним питанням дослідження концептів, можна виділити кілька провідних підходів щодо розкриття специфіки образного компоненту ментальних утворень. В одному з аспектів визначену складову інтерпретують як підгрунтя базового рівня, який доповнюють певними когнітивними компонентами, а в іншому – виражають за допомогою метафор, що співвідносні з іменами-експлікаторами та наповнюють концепт конкретним змістом [13]. За визначенням З. Попової, досліджуваний

компонент детермінований його нейролінгвістичним характером універсального предметного коду [14, с. 106].

Образну складову концепту виділяють в інтерпретаційному полі, в якому можна виокремити пареміологічну зону, яку розуміють як сукупність когнітивних ознак, об'єктивованих прислів'ями, приказками, афоризмами, тобто тверджень та уявлень про явище, відображене ментальним утворенням [14, с. 113]. Вищевказані репрезентанти фіксують не сучасні, а здебільшого історичні уявлення про ставлення народу до концепту і розуміння його з різних боків.

Аналіз образної складової концепту «розум» на матеріалі галицько-руських приповідок (прислів'їв, приказок [16, с. 433]) показав, що досліджуваному ментальному утворенню притаманні вітальні ознаки, на передній план серед яких виступає вік людини. Виділена властивість виникає внаслідок уподібнення носієм мови абстрактних понять до різних предметів, явищ та живих істот. В українській етносвідомості розум сприймають у безпосередньому зв'язку з процесом розвитку особистості, можна констатувати факт відповідності рівня інтелекту певному відрізку життя індивіда від зрілого періоду до смерті (*Які літа, такий розум* [6, с. 358]).

За результатами вивчення мовного матеріалу можна говорити про те, що народ підкреслює спроможність набуття людиною глузду протягом тривалого часу (*З літми й розуму прибуває* [7, с. 357]; *Дійде до літ, то дійде й до розуму* [7, с. 357]), пояснює розв'язання проблеми незгоди між поколіннями, що пов'язано з переходом індивіда з однієї вікової категорії до іншої (*Не розуміє молодий старого, як доки сі сам не постаріє* [7, с. 408]). Бінарна опозиція «молодий – старий» лежить в основі образного компоненту, утвореного поєднанням асоціативних протиставлень «вік – розум» (*Молоді літа, старий розум* [7, с. 357]; *Таке мале, а таке розумне* [7, с. 373]; *У нього розум, як у старого* [8, с. 517]) та «зріст – розум» (*Зростом мале, а розумом старе* [6, с. 210]). Субстантивовані прикметники передають метафоричність мислення етносу, що зафіксовано у загальному протесті, концептуальна основа якого детермінована вітальною ознакою розуму (*Годі молодим старих розуму вчити* [7, с. 408]).

У досліджуваному ментальному утворенні відображено протилежні фази життя людини («дитина» і «дорослий»), які виступають провідною ознакою для характеристики позиції мовця незалежно від його віку (*Зійшов на дитинячий розум* [6, с. 186]). У такому аспекті реалізується вторинна семантика прикметника «дитячий», що має іронічну конотацію, виражену в значенні «не такий, як у серйозної,

дорослої людини; незрілий, наївний» [1, с. 224].

Однією з вітальних ознак розуму виступає борода, виразність якої безпосередньо пов'язана з особливостями сприйняття носіями культури її як «символу чоловічої гідності, мужності, втілення життєвої сили, плодючості, старості» [9, с. 50]. У галицько-руських приповідках використання виділеного образу в контексті протиставлення «старий – малий» вказує на невідповідність між віком людини та рівнем її інтелекту (*Борода як у старого, а розуму ніт і за малого* [5, с. 108]; *Не все при старій бороді старий розум* [5, с. 109]; *І за сивою бородою не все розум приходить* [5, с. 109]). Параметричні характеристики борода порівнюються з кількісними показниками розуму її володаря. У протиставленні «розмір / довжина – кількість» представлено результати спостереження етносу за проявом інтелектуальних здібностей людиною паралельно з її зовнішнім виглядом, віковою категорією (*Борода велика, а розуму мало* [5, с. 108]; *Борода виросла, а розуму не винесла* [5, с. 108]). Антитеза утворена шляхом поєднання протилежних за семантичних навантаженням структурних компонентів, перший з яких відрізняється позитивною конотацією, а другий несе відтінок негативного емоційного забарвлення. Аналогічну будову мають приповідки, провідним символом для проведення асоціативних зв'язків у яких виступає волосся (*У баби довгий волос, а короткий розум* [5, с. 16]; *Жінки довге волосє мають, а розум короткий* [6, с. 128]). Виділена особливість стає специфічною ознакою образної складової концепту «розум», яка ґрунтується на реалізації антропоморфного коду, репрезентованого гендерною характеристикою. У наївній мовній картині світу зафіксована диференціація ментальних концептів за статевими показниками [11]. В українській етнотермінології сприйняття інтелектуальних здібностей особистості відбувається в аспекті опозиції «чоловічий – жіночий (розум)», яка вербалізується не лише імпліцитно в образах «борода», «старий» (маскулінність) і «волосся» (фемінність), а й експліцитно іменниками «баба», «жінка», прикметником «бабський» (*Ти вже на бабський розум перейшов* [5, с. 18]).

У галицько-руських приповідках образний компонент досліджуваного концепту безпосередньо пов'язаний з монотеїстичними уявленнями християн про єдиного та всемогутнього Творця, про релігійні постулати та догми, згідно з якими Бог виконує різні функції, що впливають на життя звичайної людини. Аналіз обраного мовного матеріалу показав, що згідно з поглядами українців наявність інтелектуальних здібностей безпосередньо залежить як від волі Господа (*Біг до уроди розуму не привязав* [5, с. 64]; *Дав Бог щастя, та*

не дав розуму [8, с. 349]), так від Його караючої ролі (*Кого Бог укарати хоче, тому й розум відбере* [5, с. 80]; *Кого Бог карати має, тому розум відбирає* [5, с. 79]).

Образна складова концепту «розум» створюється шляхом проведення паралелей між поняттями інтелектуальної діяльності та емоційно-чуттєвими станами особистості. Відчуття абсолютної радості та задоволення від життя виступає домінують благополуччя людини, обов'язковим наслідком якого стає поява інтелектуальних здібностей, що набувають статусу вторинного призначення (*Прибудь щастє, розум буде* [8, с. 351]; *Як є щастє, розум найде ся* [8, с. 352]). Образність досліджуваного концепту ґрунтується на метафоричності архаїчного мислення, серед загальних характеристик якого можна виділити ототожнення абстрактного поняття з істотою, наділення його шляхом наближення за семантикою до конкретики здатністю «приводити до загибелі, позбавляти життя» [1, с. 265] (*Кого щастє згубити хоче, тому перше розум відбере* [8, с. 349]). Закодовані позитивні та негативні конотативні складники у значенні лексеми «щастя» свідчать про парадоксальність вербалізації ментального утворення «розум» у протиставному аспекті сприйняття представниками етносу об'єктивної дійсності, що реалізується можливістю не лише затьмарювати голову особистості, але й повертати їй ясність думки у момент втрати почуття безмежного задоволення (*Щастє розум відбирає, а нещастє назад вертає* [8, с. 352]). Виділена специфічна риса підкреслюється приповідками зі спільним семантичним компонентом («неприємності, що є наслідком певних дій та завдають страждання» [1, с. 79, 1624]), який указує на зміну ролі інтелектуальних здібностей у житті людини, на здобуття нею досвіду в момент переходу від почуттєвого сприйняття реальності до раціонального її осмислення (*Біда учит розума* [5, с. 41]; *Шкода учит розуму* [8, с. 340]).

Паремійний матеріал відбиває асоціативні зв'язки між екстралінгвальними фактами та розумовою здатністю індивіда. З ментальними можливостями особистості порівнюють голову, яку розглядають як «частину тіла людини або тварини, в якій міститься мозок – вищий відділ центральної нервової системи; людська голова уособлює саму людину» [9, с. 140] (*Що голова, то розум* [8, с. 414]).

Інтелектуальні здібності людини співвідносні з самостійністю її мислення, що становить підґрунтя для образного компоненту досліджуваного концепту, вираженого універсальною опозицією «свій – чужий», яка репрезентована у галицько-руських приповідках на позначення наявності або відсутності власного розуму (*Питай сі в*

*кума розума* [7, с. 322]; *Людей ся радь, а свій розум май* [7, с. 365]; *Чужим розумом далеко не зайдеши* [8, с. 517]).

Проведений аналіз мовного матеріалу, що презентує певний синхронний відрізок, дав можливість виділити образний компонент у структурі концепту «розум», визначити його провідні ознаки, серед яких домінують вітальні (характеризують розум як живу істоту, здатну мати певний вік), антропоморфні (стосуються різних рівнів людської життєдіяльності – ментальний та соціальний) та часові (виражаються у сукупності з ознаками життя).

### Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачев. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 192 с.
3. Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; пер. с фр. и послесл. С. Зенкина. – М. : Академический Проект, 2009. – 261 с.
4. Дзюба Е. В. Концепт «ум» в научном освещении и наивном представлении русского народа / Е. В. Дзюба // Известия Уральского государственного университета. Сер. 1. Проблемы образования, науки и культуры. – 2009. – № 4 (68). – С. 188–199.
5. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. – Вип. 1. (А – Відати) – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1901. – VIII. – 200 с.
6. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. Вип. 1. Т. 2. (Діти – Кпити) – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1907. – 300 с.
7. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. Вип. 2. Т. 2. (Кравець – Пять) – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. – X, 301–612 с.
8. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. Т. 3 (Рабунок – Ячмінь). – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1910. – IX, 301–541 с.
9. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
10. Карасик В. И. Иная ментальность / В. И. Карасик, О. Г. Прохвачева, Я. В. Зубкова, Э. В. Грабарова. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.
11. Кондратьева О. Н. Гендерная характеристика концептов душа, сердце и ум в древнерусских текстах / О. Н. Кондратьева // Мужское и женское в культуре : Мат-лы междунауч. конф. / сост. Н. Х. Орлова. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 186–190.
12. Кубрякова Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» / Е. С. Кубрякова // Лингвистика и межкультурная коммуникация : Вести Воронеж. гос. ун-та. – 2001. – № 1. – С. 3–9.
13. Макеева Н. С. Роль образного компонента в формировании структуры концепта (на примере концепта «богатство») / Н. С. Макеева // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – СПб., март, 2009. – № 93. – С. 200–202.
14. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. :

АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.

15. Сергеева Н. М. Ум и разум / Н. М. Сергеева // Антология концептов ; под ред. Карасика В. И., Стернина И. А. – Волгоград : Парадигма, 2005. Том 1. – С. 286–305.

16. Словарь української мови / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т.]. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 3. – Режим доступу до книги : [http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/48033-прывовідка.html#show\\_point](http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/48033-прывовідка.html#show_point)

Стаття надійшла до редакції 19.11.2013 р.

УДК 811.161.3'42

**А. М. Ермакова**

## **ДА ПЫТАННЯ АБ СПОСАБАХ ВЫРАЖЭННЯ СУБ'ЕКТЫЎНАЙ МАДАЛЬНАСЦІ НА ТЭКСТАВЫМ УЗРОЎНІ**

Ермакова А. М. До питання про способи вираження суб'єктивної модальності на текстовому рівні.

У статті аналізуються способи вираження суб'єктивної модальності на текстовому рівні, розглядається суб'єктивна модальність як текстоутворювальний фактор, здійснено спробу представити процес формування поля суб'єктивної модальності.

*Ключові слова:* суб'єктивна модальність, поле суб'єктивної модальності тексту, мовна норма, варіантність, контраст, конвергенція.

Ермакова Е. Н. К вопросу о способах выражения субъективной модальности на текстовом уровне.

В статье анализируются способы выражения субъективной модальности на текстовом уровне, рассматривается субъективная модальность как текстообразующий фактор, предпринимается попытка представить процесс формирования поля субъективной модальности.

*Ключевые слова:* субъективная модальность, поле субъективной модальности текста, языковая норма, вариантность, контраст, конвергенция.

Ermakova E. N. To the question about the ways of expression of subjective modality text level.

The article analyzes the ways of expressing of subjective modality text level, is considered subjective modality as text factor attempt to represent the process of formation of the field of subjective modality.

*Key words:* subjective modality, field subjective modality text, language norm, variance, contrast, convergence.

Стылістычнае даследаванне публіцыстычных тэкстаў патрабуе тлумачэння моўнай структуры і моўных з'яў, зыходзячы з таго факта, што мова адыгрывае пэўную ролю ў жыцці грамадства і яе задача – абслугоўваць сферу чалавечых зносін. Па-першае, мова выконвае канцэптальную функцыю, па-другое, азначна-камунікатыўную. Апошняя